

Όρια της ελευθερίας της τέχνης και του φιλελευθερισμού

Τεύχος 113, περίοδος: Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2010

ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

των Soraya Lunardi, Δημήτρη Χριστόπουλου και Δημήτρη Δημούλη

1. Αιματηρές συγκρούσεις

Σε ομιλία του 2006 ο τότε Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος υποστήριζε:

«Η Εκκλησία θα έλθει σε πολλές συγκρούσεις με το κίνημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η Εκκλησία, όχι μόνο δεν αντιτίθεται στα δικαιώματα του ανθρώπου αλλά τα υπερβαίνει, αφού στη θέση των δικαιωμάτων, δηλαδή μιας νομικής αντίληψης, Εκείνη προτάσσει τη διακονία. Στη θέση των όσων ο νόμος επιτρέπει, Εκείνη προτάσσει την ελεύθερη υπηρεσία και αφοσίωση. Όμως, η Εκκλησία, δεν μπορεί να δεχθεί αυτό που μέσω του κινήματος των δικαιωμάτων προωθεί ο άρχων του κόσμου τούτου: την κατάργηση της αμαρτίας. Αυτό που θέλουν να εμφανίσουν ως δικαίωμα, δεν είναι ο σεβασμός του ανθρωπίνου προσώπου αλλά η εξαλλοίωσή του, η απαγόρευση να συναισθάνεται ο άνθρωπος την αδυναμία του έναντι του Θεού, την αμαρτωλότητά του. Μεθοδεύεται λοιπόν η αδυναμία του ανθρώπου να μετανοεί και να συγχωρείται. Με άλλα λόγια, μεθοδεύεται η κατάργηση της ηθικής συνείδησης, και η αντικατάστασή της από νομικούς κανόνες. Στον κόσμο που ετοιμάζουν, δεν θα υπάρχουν πλέον αμαρτίες, αλλά μόνον παραβάσεις του νόμου. Σε αυτή τη μετατροπή του ανθρώπου σε υποζύγιο του διαβόλου, ασφαλώς και ανυποχώρητα θα αντιταχθεί η Εκκλησία. Δεν έχει σημασία ποιοι νόμοι θα ψηφισθούν. Κι αν νομοθετηθεί η κατάργηση της ηθικής συνείδησης, κι αν ακόμη τα σχέδια του πονηρού περάσουν. Ακόμη χειρότερα γι' αυτόν, αφού η Εκκλησία θα μένει πλέον ο μόνος και άγρυπνος φάρος της συνείδησης».¹

Πρόκειται για φράσεις που καλούν σε ανυπακοή απέναντι στους κρατικούς νόμους ή ο Μακαριώτατος είχε νομικώς δίκαιο; Ας σκεφτούμε ένα παράδειγμα. Ένας καλλιτέχνης εκθέτει κάποιο έργο του ή δημοσιεύει κείμενο. Θρησκευόμενα άτομα και οργανώσεις θίγονται και διαμαρτύρονται γιατί προσβάλλει ιερά και όσια. Αρχίζουν συζητήσεις στα ΜΜΕ και συχνά έπεται η επέμβαση αστυνομικών, εισαγγελέων και δικαστών. Μηνύσεις, λογοκρισίες, αποζημιώσεις, νέες συζητήσεις και διενέξεις. Σε ορισμένες περιπτώσεις θα σημειωθούν επεισόδια, με τραυματισμούς ή και θανάτους οπαδών ή αντιπάλων της καλλιτεχνικής ελευθερίας. Πρόκειται για καταστάσεις που επαναλήφθηκαν εκατοντάδες φορές τα τελευταία χρόνια και δεν προκαλούν πλέον εντύπωση, με εξαίρεση τις υποθέσεις στις οποίες σημειώνονται περιστατικά ακραίας βίας.

Αυτό συνέβη το 2006, όταν έγινε παγκόσμια γνωστή η δημοσίευση σε μια άγνωστη δανέζικη εφημερίδα γελοιογραφιών που απεικόνιζαν και ειρωνεύονταν τον Μωάμεθ με αποτέλεσμα την πρόκληση ταραχών που προκάλεσαν πάνω από 100 θανάτους.² Πεθαίνοντας για γελοιογραφίες; Φαίνεται απίστευτο, αλλά το ίδιο συνέβη είκοσι χρόνια νωρίτερα όταν δημοσιεύθηκε το βιβλίο *Σατανικοί στίχοι* του Salman Rushdie.³ Και το 2010 δύο άτομα σκοτώθηκαν και σημειώθηκαν ταραχές στην Ινδία επειδή μια συγγραφέας, ήδη διωκόμενη λόγω «βλάσφημου» μυθιστορήματος δημοσίευσε άρθρο σε εφημερίδα με αναφορές στον Μωάμεθ που κρίθηκαν προσβλητικές.⁴

Το ιερό συχνά αποτελεί σημείο αναφοράς της τέχνης με τρόπο που δυσαρεστεί τους πιστούς. Ο Ιταλός Maurizio Cattelan⁵ και η βραζιλιάνα Márcia X⁶ δίνουν παραδείγματα επίμονης και ανίερης καλλιτεχνικής επεξεργασίας του ιερού.⁷ Από την άλλη πλευρά, η θρησκευτική πίστη αποτέλεσε βασικό επιχείρημα για τη δικαιολόγηση περιορισμών στην ελευθερία της τέχνης. Δεν ανεχόμαστε να είμαστε αντικείμενο μιας τέχνης που μας ενοχλεί, λένε πολλοί πιστοί και έχουμε δικαίωμα σε προστασία των πεποιθήσεών μας.

Η λεγόμενη κοινή γνώμη θα επισήμαινε ότι αμφότερες οι πλευρές πρέπει να αποφεύγουν ακρότητες. Αν οι καλλιτέχνες σεβαστούν τις αλλότριες ευαισθησίες και οι θρησκευόμενοι δείξουν αυτοσυγκράτηση (αντί να πετάνε πέτρες μπορούν να γράψουν επιστολή διαμαρτυρίας και να προσευχηθούν υπέρ μετανοίας του καλλιτέχνη) δεν θα υπάρξει πρόβλημα, ακριβώς όπως δεν υπάρχει πρόβλημα με τις πολιτικές αντιπαραθέσεις ενόσω παραμένουν σε επίπεδα κοσμιότητας.

Πρέπει λοιπόν να βρούμε το σημείο ισορροπίας μεταξύ δύο ελευθεριών. Αν υπάρξει αυτοσυγκράτηση και κατάλληλη επέμβαση του κράτους σε περιπτώσεις σύγκρουσης ή κατάχρησης δικαιωμάτων θα υπάρξει κοινωνική αρμονία και θα εξασφαλισθεί η απρόσκοπτη άσκηση των συνταγματικών ελευθεριών. Μέχρις εδώ ο φιλελευθερισμός θριαμβεύει ως νομική ιδεολογία ευρύτατης αποδοχής. Πώς μπορούμε ωστόσο να χαράξουμε τα όρια της καλλιτεχνικής έκφρασης σε ένα δημοκρατικό-φιλελεύθερο καθεστώς; Πώς μπορεί να φανταστούμε το συμβιβασμό μεταξύ του Cattelan και ενός καρδινάλιου; Αρκεί να συμβουλευθούμε μια πρόσφατη συλλογική δημοσίευση υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης για να πειστούμε ότι είναι αδύνατο να δοθούν ικανοποιητικές απαντήσεις.⁸ Το παρόν κείμενο αναλύει κριτικά το λόγο του φιλελευθερισμού σε ένα θέμα στο οποίο οι φιλελεύθεροι συγγραφείς φαίνεται να θριαμβεύουν.

2. Η νομική έννοια της τέχνης

Για ποια τέχνη μιλάμε; Η ερώτηση δεν είναι ρητορική ούτε σχολαστική. Στις προαναφερθείσες διαμάχες οι αντίπαλοι του καλλιτέχνη πάγια ισχυρίζονται ότι «αυτό δεν είναι τέχνη», για να δείξουν ότι δεν καταπολεμούν την τέχνη αλλά τους κακόβουλους υβριστές της θρησκείας που προσβάλλουν με πρόσχημα την τέχνη. Και

από την άλλη πλευρά κάποιος μπορεί να εμφανίσει οτιδήποτε επιθυμεί ως τέχνη, καταγγέλλοντας ως λογοκρισία την απόπειρα τοποθέτησης ορίων από το κράτος και τους ειδήμονές του.

Υπάρχουν μερικές βεβαιότητες. Πρώτον, η ελευθερία της τέχνης δεν εξαντλείται στην ελευθερία έκφρασης αλλά περιλαμβάνει υλικές δράσεις. Το έργο τέχνης σε έναν τοίχο (δικό μας ή ξένο) μπορεί να είναι τέχνη, ακριβώς όπως και το σκίτσο στο χαρτί.

Δεύτερον, η ελευθερία τέχνης συχνότατα συνδέεται με τη δημιουργία και συντήρηση μονάδων παραγωγής με υψηλό προϋπολογισμό, μισθωτή εργασία, χρηματοδότες, μηχανισμούς μάρκετινγκ (θέατρο, κινηματογράφος) και μπορεί να είναι κερδοφόρα. Χωρίς να υπεισέρθουμε σε λεπτομέρειες και στατιστικές, από τη στιγμή που η παραγωγή τέχνης μετατρέπεται σε καπιταλιστική επιχείρηση είναι αδύνατο να εφαρμοσθούν κριτήρια και να γίνουν δεκτά επιχειρήματα που αναφέρονται στην ελευθερία έκφρασης εν γένει. Ο πολίτης που εκφράζει τη γνώμη του αρθρογραφώντας δεν ασκεί δραστηριότητα παρόμοια με μια κινηματογραφική εταιρεία. Εδώ συναντούμε τη θεωρητική ατασθαλία του φιλελευθερισμού που τείνει να εξομοιώνει τόσο διαφορετικές καταστάσεις.

Τρίτον, η τέχνη διεκδικεί μια ελευθερία πολύ ευρύτερη από ό,τι η ελευθερία γνώμης. Το γυμνό που διώκεται ως άσεμνο στο δρόμο προστατεύεται ως τέχνη στο θέατρο, ακριβώς όπως ό,τι αποτελεί εξύβριση στο άρθρο ενός δημοσιογράφου μετατρέπεται σε τέχνη αν λεχθεί από έναν κωμικό στην τηλεόραση. Έχουμε εδώ την προαναφερθείσα διεκδίκηση απόλυτης προστασίας της τέχνης με αποφάνσεις του τύπου «η τέχνη ποτέ δεν είναι άσεμνη».⁹

Εδώ τίθενται δύο ζητήματα. Πρώτον, ποιος θα κρίνει την τέχνη. Δεύτερον, ποια είναι τα κατάλληλα κριτήρια. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η τέχνη κρίνεται ως επιτρεπτή, απαγορευμένη, υποκειμένη σε μερική λογοκρισία, σε περιορισμούς ηλικίας, άξια επιχορήγησης ή και διδασχής στα σχολεία από κρατικά όργανα και εν τέλει από τα δικαστήρια.

Αυτό δείχνει ότι είναι άτοπη η φιλελεύθερη θέση ότι το κράτος δεν πρέπει να κρίνει την τέχνη.¹⁰ Από τη στιγμή που το κράτος δια του Συντάγματος αποφασίζει να προστατεύσει την τέχνη τι είδους θαύμα θα κάνει το κράτος να μην κρίνει ποια τέχνη είναι προστατευόμενη; Και από τη στιγμή που οι νομοθέτες και δικαστές έχουν την αρμοδιότητα να περιορίζουν και να τιμωρούν πράξεις σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, τι είδους θαύμα θα έκανε την τέχνη να τεθεί υπεράνω του κράτους με απόφαση του ίδιου του κράτους;

Τέτοια θαύματα δεν γίνονται. Και αυτό επισημαίνουν ορθά οι νομικοί που αναλύουν τη συνταγματική εγγύηση της τέχνης, άρα και τα συνταγματικά όριά της.¹¹ Άλλωστε αυτό το θαύμα είναι και πολιτικά αδύνατο αν λάβουμε υπόψη ότι η ανατρεπτική-«ενοχλητική» τέχνη δεν διαθέτει πολιτικά στηρίγματα που να επιβάλλουν στο κράτος το σεβασμό της. Για το λόγο αυτό η επίκληση περί απολύτου της τέχνης πέφτει στο

κενό. Και για τον ίδιο λόγο δεν πείθει η άποψη ότι η τέχνη ορίζεται μόνον υποκειμενικά με βάση τη βούληση του δημιουργού, ανεξάρτητα από την άποψη του κράτους και του κοινού.¹²

Όσον αφορά τα κριτήρια ορισμού της τέχνης, η νομική θεωρία αναφέρεται κατά βάση σε τέσσερα: στο θέμα του έργου τέχνης, στην καλλιτεχνική μορφή, στη δυνατότητα ανεξάντλητης ερμηνείας του και στην αναγνώριση ενός έργου ως καλλιτεχνικού εκ μέρους των ειδικών.¹³ Τα κριτήρια αυτά επιτρέπουν, χάρη στην πολλαπλότητα και στη σχετική τους αοριστία, να λαμβάνονται αντιφατικές αποφάσεις γύρω από το περιεχόμενο και την ένταση προστασίας της τέχνης. Αυτό δε επιτείνεται από τη διαρκή ιστορική μεταβολή των κριτηρίων περί του τι έχει καλλιτεχνική αξία. Αλλά πάντως τα εν λόγω κριτήρια επιφέρουν το σχετικό εξορθολογισμό των πρακτικών λογοκρισίας, συνδέοντας την τέχνη με τη δημιουργική παράδοση και την κοινωνική αναγνώριση.

Στην προοπτική του αναπόδραστου κρατικού ελέγχου της τέχνης το καθοριστικό ερώτημα δεν είναι πάντως τι αποτελεί τέχνη, αλλά το υπό ποιες προϋποθέσεις ένα έργο τέχνης μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο περιορισμών. Ερωτάται δηλαδή ποια είναι τα δικαιώματα και καταστάσεις που δικαιολογούν περιορισμούς της τέχνης. Έχουμε εδώ μια αναμέτρηση, μια σύγκρουση (ή στάθμιση με βάση την αρχή της αναλογικότητας όπως προτιμούν οι νομικοί) που είναι πολλαπλώς ενδεικτική για το αστικό κράτος.

3. Η καταστολή

Το 2006 διώχθηκε ο επιμελητής της διεθνούς έκθεσης *Outlook* που οργανώθηκε στην Αθήνα. Στην έκθεση είχε περιληφθεί έργο του βέλγου καλλιτέχνη Thierry de Cordier που θεωρήθηκε από κύκλους της ορθόδοξης εκκλησίας προσβλητικό για τον ιδρυτή της. Ο επιμελητής αθώωθηκε, αλλά το έργο αφαιρέθηκε από τη έκθεση.¹⁴ Αυτό είναι το ευκαίριο είδος συμβιβασμού μεταξύ πιστών και καλλιτεχνών;

Το 2006 αναδύθηκε μια γενική τάση περιορισμού της ελευθερίας τέχνης με αφορμή τις δανέζικες γελοιογραφίες του Μωάμεθ. Με επίκληση του δικαιώματος των μειονοτήτων σε προστασία των πεποιθήσεών τους, η καταστολή της ελευθερίας της τέχνης τέθηκε παγκοσμίως στο προσκήνιο. Και το 2008 ο ακροδεξιός Ολλανδός πολιτικός Geert Wilders δημοσιοποίησε το ντοκιμαντέρ *Fitna*¹⁵ με σαφές αντισλαμικό περιεχόμενο, αναζωπυρώνοντας τη συζήτηση «τέχνη ή βλασφημία» με μορφή διλήμματος.

Η τέχνη δεν χρειάζεται προστασία όταν περιορίζεται στην κοινοτοπία. Ουδείς ενοχλείται από έναν πίνακα που εμφανίζει προβατάκια να βόσκουν στο λιβάδι και ουδείς αμφισβητεί ένα έργο τέχνης που δεν θίγει τις αντιλήψεις και αξίες του. Όπως ορθά επισημαίνει το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο του Στρασβούργου, η ελευθερία της τέχνης αφορά στις δημοκρατίες (και) ενοχλητικά ή προσβλητικά έργα.¹⁶

Οι εκκλησιαστικοί κύκλοι επιδιώκουν την καταστολή των ασεβών έργων μέσω

ενεργοποίησης του εγκλήματος της βλασφημίας που είχε ξεχαστεί στις περισσότερες χώρες και στην Ελλάδα χρησίμευε για την τιμώρηση όποιου σε έναν διαπληκτισμό εξύβριζε την Παναγία και όχι τη μητέρα του γνωστού του. Στο πλαίσιο αυτό ο ιμάμης του Πανεπιστημίου Al-Azhar του Καΐρου πρότεινε την έκδοση ενός νόμου συνταγμένου από εκκλησιαστικούς ηγέτες και με διεθνή ισχύ με σκοπό την ενιαία καταστολή της βλασφημίας.¹⁷ Ανεξάρτητα από τέτοια νομοθετικά όνειρα, η καταστολή της βλασφημίας αποτελεί πραγματικότητα στην τόσο φιλελεύθερη Ευρώπη.¹⁸

Η καταστολή της βλασφημίας στην Ελλάδα (άρθρο 198 του Ποινικού Κώδικα) με ποινή φυλάκισης μέχρι και δύο χρόνια και η συχνότατη εφαρμογή της στη δικαστική πράξη¹⁹ φαίνεται σκανδαλώδης. Αλλά δεν αποτελεί εξαίρεση σε ευρωπαϊκά πλαίσια. Στην Ιρλανδία το Σύνταγμα θεωρεί καθολικό καθήκον τη λατρεία του θείου και απαγορεύει την προσβολή του. Η φράση «It shall hold His Name in reverence» δεν αποτελεί μόνο βιβλική επιταγή, αλλά διάταξη του ιρλανδικού Συντάγματος.²⁰ Παράλληλα το άρθρο 13 του Defamation Act του 1961 απειλεί με διετή φυλάκιση και χρηματική ποινή τους βλάσφημους.²¹ Τα ιρλανδικά δικαστήρια δεν εφαρμόζουν αυτή τη διάταξη θεωρώντας ότι προβάλλει την αρχή της σαφήνειας του ποινικού νόμου δεδομένου ότι δεν ορίζει τι αποτελεί βλασφημία. Αλλά δεν αμφισβητούν εν γένει τη συνταγματικότητα της καταστολής της βλασφημίας,²² ούτε θα μπορούσαν να το πράξουν εν όψει των συνταγματικών διατάξεων που προαναφέραμε.

Στην Αγγλία είχε παγιωθεί επί δεκαετίες η πρακτική μονομερούς καταστολής της βλασφημίας. Το έγκλημα της βλασφημίας διαμορφώθηκε από τη νομολογία (*common law*) και προστάτευε αποκλειστικά το χριστιανισμό. Το 1990, ο προαναφερθείς Salman Rushdie οδηγήθηκε στα δικαστήρια κατηγορούμενος για βλασφημία στο βιβλίο *Σατανικοί στίχοι*. Τελικά αθώωθηκε όχι διότι οι δικαστές θέλησαν να προστατεύσουν την ελευθερία της τέχνης αλλά διότι θεώρησαν ότι το αγγλικό δίκαιο δεν προστατεύει τη μουσουλμανική θρησκεία απέναντι στους υβριστές της.²³ Χρειάστηκε να περάσουν δύο δεκαετίες για να τεθεί τέρμα σε αυτή τη σκανδαλώδη διάκριση με το άρθρο 79(1) του Criminal Justice and Immigration Act του 2008 που κατήργησε το έγκλημα της βλασφημίας.²⁴

Παρόμοια επιλογή επιλεκτικής καταστολής συναντούμε στην Ιταλία. Ο Ποινικός Κώδικας προστάτευε αποκλειστικά τον καθολικισμό ως «κρατική θρησκεία» (άρθρο 402). Παρά τις πολιτικές διαμαρτυρίες, το άρθρο εφαρμόσθηκε επί δεκαετίες εναντίον βλασφημών.²⁵ Το Συνταγματικό Δικαστήριο κλήθηκε να αποφασίσει αρκετές φορές, δίστασε να τοποθετηθεί και μόλις το 2000 κήρυξε αντισυνταγματική την ποινικοποίηση.²⁶

Παράλληλα προς τις χώρες που υιοθετούν ένα ανοιχτά κατασταλτικό μοντέλο έχουμε άλλες που δεν προσφεύγουν στην ποινικοποίηση της αντιθρησκευτικής έκφρασης καθ' εαυτήν, περιοριζόμενες στην ποινικοποίηση προσβολών του θρησκευτικού «αισθήματος» των πιστών ή της «ειρήνης» στο θρησκευτικό πεδίο. Αυτό συμβαίνει για

παράδειγμα στην Ισπανία (άρθρο 525 του Ποινικού Κώδικα μετά την κατάργηση του ειδικού περί βλασφημίας άρθρου 239)²⁷ και στη Βραζιλία (άρθρο 208 του Ποινικού Κώδικα).

Αυτή η επιλογή φαίνεται εύλογη διότι προστατεύει το δημόσιο συμφέρον (αποφυγή ταραχών λόγω θρησκευτικών προκλήσεων) καθώς και την τιμή και αξιοπρέπεια των πιστών απέναντι στους υβριστές τους. Αυτή όμως η επιφανειακή δικαιολόγηση χάνει κάθε βάση αν ερωτήσουμε γιατί πρέπει να προστατεύουμε ειδικά τη θρησκευτική ειρήνη και πίστη, γιατί δηλαδή είναι αναγκαίος ο διαφορισμός της από προσβολές αισθητικών, πολιτικών, αθλητικών ή οποιονδήποτε άλλων προσβολών. Γιατί ο οπαδός της Ορθοδοξίας χρήζει ειδικής προστασίας σε σχέση με τον οπαδό του Πανιωνίου;

Το πρόβλημα οξύνεται αν σκεφθούμε ότι οι διατάξεις περί θρησκευτικών αισθημάτων και ειρήνης προβλέπουν ποινές σημαντικά υψηλότερες. Στα προαναφερθέντα παραδείγματα, το άρθρο 209 του Ποινικού Κώδικα της Ισπανίας προβλέπει ποινή από 3 έως 7 μήνες για τη «βαριά εξύβριση» και το άρθρο 525 ποινή από 8 ως 12 μήνες για την προσβολή θρησκευτικού «αισθήματος». Παρομοίως στη Βραζιλία η εξύβριση τιμωρείται με φυλάκιση ως έξι μήνες (άρθρο 140) και η θρησκευτική προσβολή με ποινή ως 12 μήνες (άρθρο 208). Το μήνυμα του υποθετικά ανεξίθρησκου κράτους είναι σαφές. Η θρησκεία αποτελεί αξία πολύ σημαντικότερη από τις λοιπές, και γι' αυτό της προσιδιάζει ειδική μεταχείριση και σκληρότερη καταστολή των υβριστών της.

Αυτή την πλήρως αντιφιλελεύθερη επιλογή των νομοθετών αποδέχεται και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, θεωρώντας ότι η έμμεση ή και άμεση ποινικοποίηση της βλασφημίας δεν προσβάλλει το δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης ή κάποιο άλλο δικαίωμα προστατευόμενο από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Μπορεί να υπάρξει προσβολή σε δεδομένες περιστάσεις, ανάλογα με το είδος και την έκταση της ποινικοποίησης της βλασφημίας, αλλά κατ' αρχήν η ποινικοποίηση αποτελεί θεμιτό περιορισμό των ελευθεριών έκφρασης.²⁸

4. Ενάντια στην κατασταλτική επιλογή

Ορισμένοι νομικοί θεωρούν ότι η προνομιακή προστασία των θρησκευτικών δικαιολογείται από το ότι η προσβολή αποκτά υπαρξιακό χαρακτήρα θίγοντας το λεγόμενο *forum internum* των πιστών και όχι μια οποιαδήποτε πεποίθησή τους.²⁹ Αυτή η ιεράρχηση δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ορθολογικά. Ένας άθεος δεν έχει τέτοιο *forum internum*; Είναι άτομο δευτέρας κατηγορίας; Και με βάση τι είδους κριτήρια το κράτος ανακηρύσσει ορισμένες αξίες και πεποιθήσεις ως περισσότερο ευαίσθητες και αξίες προστασίας. Τι καθιστά τα θαύματα του Ιησού νομικώς σημαντικότερα από τις νίκες του Ολυμπιακού Πειραιώς;

Άλλοι συγγραφείς θεωρούν ότι πραγματικό αντικείμενο προστασίας δεν είναι οι υποκειμενικές πεποιθήσεις και πρακτικές αλλά το αντικειμενικό αγαθό της δημόσιας τάξης και ειρήνης που επιβάλλει την αποφυγή θρησκευτικών προκλήσεων και

αντιπαραθέσεων.³⁰ Αυτή η άποψη έχει ένα ρεαλιστικό πλεονέκτημα αφού αντικειμενικοποιεί και εκκοσμικεύει τις προσβολές του θείου. Δεν συγκινούνται οι κρατικές αρχές από την αξία της θρησκείας ούτε τις ενδιαφέρει η προστασία της πεποιθήσεως ορισμένων ατόμων. Ενδιαφέρονται μόνο για την τάξη και ασφάλεια. Με άλλη διατύπωση, το θείο προστατεύεται αντανακλαστικά για την εξυπηρέτηση σκοπών κοινωνικής σταθερότητας, για τον ίδιο (χομπσιανό) λόγο για τον οποίο η αστυνομία επεμβαίνει σε διενέξεις μεταξύ χούλιγκαν.

Παρά το ρεαλισμό της, αυτή η προσπάθεια εκκοσμίκευσης των προσβολών του θείου εμφανίζει προβλήματα. Πρώτον, η νομοθεσία σε πολλές περιπτώσεις τιμωρεί την προσβολή του θείου ανεξάρτητα από τη διατάραξη της δημόσιας τάξης, δείχνοντας ότι προστατεύει την αξία του θείου και την πεποίθηση του πιστού. Δεύτερον και σημαντικότερο, η δημόσια τάξη προστατεύεται από δεκάδες ποινικές και διοικητικές διατάξεις που δεν λαμβάνουν υπόψη το αντικείμενο της πρόκλησης. Για ποιο λόγο να δημιουργηθούν ειδικά αδικήματα για θρησκευτικές προκλήσεις;³¹

Εάν όμως ούτε οι πιστοί ως υποκείμενα ούτε το συλλογικό «αγαθό» της δημοσίας τάξης αποτελούν αντικείμενο προστασίας των διατάξεων περί βλασφημίας, η μόνη εύλογη ερμηνεία είναι ότι προστατεύεται η ίδια η έννοια του θείου, δηλαδή η θρησκευτικότητα ως «ηθικοκοινωνική αξία», «ως αγαθό καθ' εαυτό», όπως επισημαίνει με σπάνια ειλικρίνεια η εισηγητική έκθεση του βραζιλιανού Ποινικού Κώδικα.³² Ειλικρίνεια που συναντούμε και στο Ανώτατο Δικαστήριο του Maine που το 1921 καταδίκασε για βλασφημία του καθολικισμού τον Λιθουανό κομμουνιστή Michael Mockus, αναφέροντας ρητά ότι η θρησκεία είναι απαραίτητη για την πολιτική σταθερότητα της χώρας που προϋποθέτει σεβασμό των δογμάτων της χριστιανικής πλειοψηφίας.³³

Αυτή η πειστική ερμηνεία έχει ωστόσο ένα τίμημα. Αν η «θεοκρατία αποτελεί το μόνο δυνατό θεμέλιο για την ποινικοποίηση της βλασφημίας»,³⁴ δεν μπορούν να υποστηριχθούν θέσεις συμβιβασμού της ελευθερίας έκφρασης-τέχνης με την προστασία του θείου. Είτε θα υποστηριχθεί το απεριόριστο της ελευθερίας έκφρασης-τέχνης, που αποτελεί non-sense σε ένα κράτος δικαίου ή θα δεχθούμε ότι τα έργα τέχνης πρέπει να έχουν την προηγούμενη έγκριση ενός ιεροδικείου.

Η θέση της θεοκρατίας μπορεί να διατυπωθεί με πολιτικά ρεαλιστικότερο τρόπο, κατανοώντας τις θρησκείες ως μηχανισμούς και τις θρησκευτικές «πεποιθήσεις» ως ιδεολογικές πρακτικές που επιτρέπουν την κοινωνική πειθάρχηση και γι' αυτό το λόγο κρίνονται άξιες προνομιακής προστασίας από το κράτος. Με απλά λόγια, το αστικό κράτος δεν ενδιαφέρεται για το Θεό, ούτε για τον πιστό, ούτε αποκλειστικά για τη δημόσια τάξη. Ενδιαφέρεται για τη θρησκεία ως ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους που συμβάλλει στην κοινωνική πειθάρχηση. Αυτή η θέση διατυπώθηκε με καθαρότητα (χωρίς την αλτουσεριανή ορολογία που χρησιμοποιούμε εδώ) από νομικούς του 18ου αιώνα. Πρόκειται για τη θεωρία προστασίας της θρησκείας (*Religionsschutztheorie*).³⁵

Είναι προφανής η αντίφαση αυτής της θεώρησης προς τρεις βασικές υποσχέσεις του συνταγματικού κράτους: τη θρησκευτική ουδετερότητα, την ίση μεταχείριση αντιλήψεων και ατόμων-ομάδων (γιατί ο πιστός αξίζει περισσότερο από τον καλλιτέχνη;) και τη μη καταστολή-λογοκρισία μειονοτήτων που θίγουν κρατικά συμφέροντα. Αυτή η αντίφαση είναι ενδοσυνταγματική στα θεοκρατικής θεμελίωσης Συντάγματα όπως το ελληνικό και το ιρλανδικό, στα οποία η πολλαπλή επίκληση και έντονη προστασία του θείου και των επί γης εκπροσώπων του έρχεται σε άμεση σύγκρουση με τη δημοκρατική αρχή και με τα ατομικά δικαιώματα. Η ίδια αντίφαση είναι λανθάνουσα αλλά διαρκής σε Συντάγματα που παρά τη θρησκευτική ουδετερότητα επιμένουν στην καταστολή αντιθρησκευτικών εκφράσεων.

Η αντίφαση ερμηνεύεται πολιτικά αν εξετάσουμε την πολιτική συμμαχία κάθε κράτους με ορισμένες οργανωμένες θρησκείες που επιβάλλουν την προνομιακή νομική μεταχείριση των θρησκειών και την ηθική «τάξη» που προσβέβουν.³⁶ Μπορεί να πρόκειται για συνταγματικά συστήματα κρατικής θρησκείας, όπως το ελληνικό και το ιρλανδικό, για συστήματα αρωγής της θρησκευτικότητας, όπως στη Γερμανία και στην Ισπανία, ή και για θρησκευτικώς ουδέτερα Συντάγματα, όπως το γαλλικό που ωστόσο δεν αποκλείουν τη δια νόμου προνομιακή προστασία θρησκειών. Σε όλες τις περιπτώσεις η ελευθερία τέχνης αποτελεί τον αδύνατο κρίκο. Ποιος έχει μεγαλύτερο πολιτικό βάρος; Η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος ή ένας Βέλγος ζωγράφος; Ένας Δανός γελοιογράφος ή τα αραβικά κράτη και οι οργανώσεις μουσουλμάνων μεταναστών στις ευρωπαϊκές χώρες;

Η ιστορία της τέχνης αποτελεί την ιστορία των λιγότερο ή περισσότερο βίαιων περιορισμών της και καταδίωξης των καλλιτεχνών που δεν υποτάσσονται στις αισθητικές και ηθικές επιταγές της εξουσίας.³⁷ Από την άλλη πλευρά δεν υπάρχει λόγος για θεοποίηση της ελευθερίας τέχνης ανεξάρτητα από το περιεχόμενό της και το δυναμικό προσβολής των λοιπών. Ποιο είναι το κριτήριο αναγνώρισης της «βλαβερής» τέχνης;

Φιλελεύθεροι συγγραφείς όπως ο Ronald Dworkin επισημαίνουν ορθά ότι σε μια δημοκρατία κανείς δεν έχει το δικαίωμα σε μη προσβολή των αντιλήψεων και της τιμής του («a right not to be insulted or offended»)³⁸ Η απαγόρευση αντιλήψεων που προσβάλλουν ή γελοιοποιούν τις αξίες μας δεν αποτελεί μόνον ένδειξη ανωριμότητας, προσωπικής και πολιτικής. Εκφράζει επιθετικότητα απέναντι στο διαφορετικό, μια τάση που οδηγεί άμεσα στον αυταρχισμό και τελικά ευνοεί τις «αξίες» των ισχυρότερων που διαθέτουν τα περισσότερα μέσα για να καταστείλουν όσους τους ενοχλούν.

Αν δεχθούμε π.χ. το συλλογισμό του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου του Στρασβούργου, σύμφωνα με τον οποίο η απαγόρευση προβολής μιας κινηματογραφικής ταινίας που θα σκανδάλιζε την χριστιανοκαθολική πλειοψηφία των κατοίκων του Τυρόλου αποσκοπεί στο να προστατεύσει τη θρησκευτική ειρήνη και την τιμή των εν λόγω καθολικών,³⁹ θα

έπρεπε επίσης να απαγορεύσουμε οτιδήποτε θα ερέθιζε έναν τρομοκράτη, προκειμένου να αποτρέψουμε τις βίαιες αντιδράσεις του. Ενόψει δηλαδή της διαμαρτυρίας κάποιου που πληρώνει το εισιτήριο του κινηματογράφου για να σκανδαλισθεί, θα πρέπει να απαγορεύσουμε την άσκηση σειράς δικαιωμάτων άλλων ατόμων. Και παράλληλα πρέπει να θεσπισθεί σειρά διατάξεων που να ποινικοποιεί την προσβολή απόψεων και πεποιθήσεων των λοιπών κοινωνικών ομάδων, δημιουργώντας ένα καθεστώς γενικευμένης λογοκρισίας.⁴⁰

5. Λύσεις

Στις αρχές του 2005, ο 61χρονος Γερμανός έμπορος Manfred van Hove θεώρησε σκόπιμο να γράψει πάνω σε ρολά χαρτιού υγείας τη λέξη *Κοράνιο* και να τους αποστείλει σε εφημερίδες και μουσουλμανικές θρησκευτικές αρχές. Αυτό το οποίο οι περισσότεροι θα θεωρούσαν ανόητο αστείο (ή απλή ανοησία) στοίχισε στον εμπνευστή του δωδεκάμηνη φυλάκιση με αναστολή και υποχρεωτική κοινωνική εργασία 300 ωρών. Η ατυχία του δράστη οφείλεται στο ότι η δίκη έγινε το 2006 ενώ είχε ξεσπάσει το σκάνδαλο των δανέζικων γελοιογραφιών που απεικόνιζαν τον προφήτη Μωάμεθ. Το γερμανικό δικαστήριο, πιεζόμενο όχι μόνον από τη συγκυρία αλλά και από σχετικό επίσημο διάβημα της Ιρανικής Δημοκρατίας, θέλησε να εκδώσει μια απόφαση παραδειγματικού χαρακτήρα.⁴¹

Μια τόσο αυστηρή ποινή για κάτι τόσο ανούσιο προκαλεί αγανάκτηση, διότι επιλύει τη σύγκρουση προς όφελος των εκκλησιαστικών κύκλων – και όχι της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως υποκριτικά λέγεται: ουδείς εμποδίζεται να ασκήσει ό,τι επιτάσσει το θρησκευτικό του καθήκον επειδή κάποιος άλλος τον ειρωνεύεται.⁴² Διαπιστώνουμε εδώ την ενεργοποίηση των διατάξεων περί βλασφημίας σε ευρωπαϊκές χώρες στις οποίες αυτή στερείται συνταγματικής δικαιολόγησης⁴³ και εντάσσεται στη γενικότερη τάση για δημιουργία ενός δικαίου «μηδενικής ανοχής» με σκοπό την τρομοκράτηση και οριακά την εξόντωση αντιπάλων και αντιφρονούντων.⁴⁴

Μισό αιώνα νωρίτερα, το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ επιλήφθηκε της απαγόρευσης προβολής μιας κινηματογραφικής ταινίας. Επρόκειτο για το έργο *Il miracolo* του Roberto Rossellini με πρωταγωνιστές την Anna Magnani και τον Federico Fellini. Η ταινία παρουσίαζε τη θλιβερή ιστορία μιας ολιγοφρενούς χωρικής που θεωρούσε ότι είναι η Παρθένος Μαρία και έμεινε έγκυος από έναν άγνωστο, τον οποίο η ίδια εξέλαβε ως τον Ιωσήφ, εκτιθέμενη σε κοινωνικό περίγελο και αποκλεισμό. Σύμφωνα με τον σκηνοθέτη, η ταινία είχε μυστικιστικό χαρακτήρα και σαφώς χριστιανική έμπνευση. Αυτό δεν έπεισε το Βατικανό και τους καθολικούς αξιωματούχους της Νέας Υόρκης. Μετά από έντονες και επίμονες διαμαρτυρίες των τελευταίων, η ταινία κρίθηκε ως «ιερόσυλη» (*sacrilegious*) από επιτροπή λογοκρισίας της Πολιτείας, με αποτέλεσμα να ανακληθεί η απαραίτητη κατά τη νομοθεσία άδεια προβολής της.⁴⁵

Κρίνοντας την υπόθεση το 1952, το Supreme Court θεώρησε ότι ο πολιτειακός νόμος που επέτρεπε τη λογοκρισία των ιεροσύλων δεν συμβιβάζεται με τις ομοσπονδιακές

συνταγματικές διατάξεις που κατοχυρώνουν την ελευθερία λόγου. Και αποφάνθηκε: «Δεν ανήκει στις αρμοδιότητες της κυβέρνησης της χώρας μας να απαγορεύει πραγματικές ή κατά φαντασίαν επιθέσεις εναντίον ορισμένου θρησκευτικού δόγματος, είτε αυτές πραγματοποιούνται εντύπως είτε δια λόγου είτε με κινηματογραφικά έργα».⁴⁶

Η απόφαση δεν εμφανίζει πρωτοτυπία. Ένα κράτος που αυτο(περι)ορίζεται στο συνταγματικό του κείμενο ως σεβόμενο την ελευθερία έκφρασης και διακηρύσσει τη θρησκευτική του ουδετερότητα δεν μπορεί να παρεμβαίνει σε ιδιωτικές διενέξεις σχετικά με το εάν κάποιος σκηνοθέτης προσβάλλει τις μεταφυσικές πεποιθήσεις ενός καρδινάλιου. Από τη στιγμή που ξεπερνάμε κάποια νομικά όρια, ενεργοποιούνται οι διατάξεις προστασίας της τιμής και υπόληψης, θεμελιώνοντας αξιώσεις αποζημίωσης και ενδεχόμενη ποινική ευθύνη. Πέραν αυτού, το κράτος ούτε οφείλει ούτε δικαιούται να επεμβαίνει στην ιδιωτική σφαίρα, ορίζοντας τι και ποιος μπορεί να πει.

Η αντιπαραβολή των δύο υποθέσεων επιβεβαιώνει ότι το δίκαιο είναι στην πράξη ό,τι αποφασίζουν οι δικαστές. Αν αντιστρέψαμε δικαστές, συγκυρίες και ίσως και το θρήσκευμα στις εν λόγω υποθέσεις, το πιθανότερο είναι ότι οι αποφάσεις θα είχαν αντιστραφεί, καίτοι η νομοθεσία και το Σύνταγμα στις δύο χώρες δεν προβλέπουν διαφορετικά πράγματα ως προς τη θρησκευτική ελευθερία.

Αυτή η ρεαλιστική θέση είναι περιγραφικά ορθή, αλλά δεν εξαντλεί το θέμα. Αν δίκαιο είναι ό,τι προαιρούνται να θεωρήσουν ως τέτοιο οι εκάστοτε δικαστές, αν οι νομικές έννοιες είναι πλήρως ελαστικές, το αποφασιστικό και θεωρητικά γόνιμο είναι να αναρωτηθούμε ποιοι είναι οι προσωπικοί και πολιτικοί παράγοντες που επηρεάζουν τη λήψη αποφάσεων.

Αυτό μπορεί να μελετηθεί τόσο με αναλύσεις συγκεκριμένων υποθέσεων και των στρατηγικών που υιοθετούν οι ενδιαφερόμενες πλευρές όσο και με ποσοτικές-στατιστικές έρευνες. Τίποτε δεν εγγυάται ότι θα διατυπώσουμε εξαντλητικές και πειστικές ερμηνείες και αιτιακούς νόμους, αλλά αυτή είναι η ορθή κατεύθυνση. Το παρόν κείμενο αδυνατεί να πραγματώσει ένα τόσο φιλόδοξο σχέδιο που θα φώτιζε με ικανοποιητικό τρόπο τις κρατικές πρακτικές επιβολής λογοκρισίας. Θα επιχειρηθεί εδώ η ανάλυση του ζητήματος από αμιγώς θεωρητική οπτική γωνία, εξετάζοντας τα όρια της ελευθερίας λόγου με αφετηρία τη θέση της έντονης απροσδιοριστίας τους.

Όποιος μελετά την προαναφερθείσα απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ αποκομίζει την εντύπωση της έλλειψης ειλικρίνειας. Το φιλελεύθερο δόγμα παρουσιάζεται και εφαρμόζεται ορθά στην απόφαση και οδηγεί σε ένα αποτέλεσμα που θεωρούμε πολιτικά ικανοποιητικό. Αυτό όμως συμβαίνει χωρίς αντιμετώπιση των πραγματικών προβλημάτων που θέτει η ελευθερία έκφρασης, ιδίως δε η εγγύησή της στις ΗΠΑ σε στενά εθνικιστικά πλαίσια, ξεκινώντας από την αναγνώριση του δικαιώματος μόνο σε Αμερικανούς υπηκόους και φθάνοντας σε περίπλοκα θέματα περιεχομένου του «ελεύθερου» λόγου που συνδέεται με τη φαντασιακή

«αμερικανικότητα» και αποβλέπει στην επιβεβαίωσή της.⁴⁷

Από την άλλη πλευρά, η εξοργιστική απόφαση του γερμανικού δικαστηρίου ασκεί γοητεία στον μέσο πολίτη. Όποιος παρουσιάζει δημοσίως ως χαρτί υγείας το ιερό κείμενο μιας θρησκείας πρέπει να αποδοκιμασθεί, αν όχι και να δαρθεί αγρίως, θα πει ο μέσος πολίτης. Ορισμένα πράγματα δεν γράφονται και δεν λέγονται. Αυτή η ρήση υπονομεύει τον απόλυτο φιλελευθερισμό και τα περί πλήρους κρατικής αποχής και δείχνει την ανάγκη χάραξης ορίων καθώς και διατύπωσης επιχειρημάτων προς δικαιολόγησή τους.⁴⁸ Με σαφέστερη διατύπωση, η επίκριση της λογοκρισίας δεν μπορεί να εξαλείψει την ανάγκη και την πραγματικότητα της τοποθέτησης απαγορεύσεων λόγου.

6. Το μέλλον

Η θρησκεία και η ριζοσπαστική τέχνη βρίσκονται σε σχέση πάγιας αντιπαλότητας. Οι καλλιτέχνες διεκδικούν την απόλυτη ελευθερία και οι θρησκευόμενοι τον απόλυτο σεβασμό των ιερών και οσίων τους. Η λύση μπορεί να δοθεί με ορθολογικό διάλογο και με αμοιβαίες παραχωρήσεις, αποφεύγοντας τις δικαστικές διαμάχες, τις βιαιότητες και τους νεκρούς στους δρόμους. Αλλά αυτό φαίνεται αδύνατο.

Εξίσου αδύνατο φαίνεται να πεισθούν οι νομοθέτες και τα δικαστήρια ότι η βλασφημία μπορεί να είναι αμάρτημα αλλά δεν πρέπει να καταδιώκεται ως αδίκημα. Ο βλάσφημος μπορεί να οδηγηθεί στην κόλαση αλλά δεν έχει θέση στη φυλακή.⁴⁹ Ας αφήσουμε τα αμαρτήματα να είναι αμαρτήματα και όχι παραβάσεις νόμου, όπως προέτρεπε ο αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος στο εισαγωγικώς αναφερθέν απόσπασμα. Ας ανεχθούμε τους αμαρτωλούς και ας τους επιτρέψουμε να αμαρτάνουν αν προτιμούν εκείνο που άλλοι θεωρούν κόλαση.

Φαίνεται όμως ότι το αστικό κράτος έχει άλλα σχέδια. Η επίκριση αυτών των σχεδίων από τη φιλελεύθερη προοπτική διεκδίκησης της ευρύτερης δυνατής ελευθερίας της τέχνης δεν λαμβάνει υπόψη τα πολιτικά σχέδια στήριξης των ιδεολογικών μηχανισμών της θρησκείας που βρίσκονται πίσω από την καταστολή. Ενόσω αγνοείται η πολιτική διάσταση του θέματος δεν είναι δυνατόν να προταθούν εύλογα κριτήρια περιορισμού της ελευθερίας έκφρασης. Η αντίθεσή μας στην καταστολή δεν μπορεί να βασίζεται σε μια εν γένει αφοσίωση στην ελευθερία έκφρασης. Πρέπει να προκύπτει από την αντίθεση στην επιδίωξη καταστολής ορισμένων εκφράσεων σε ορισμένο πλαίσιο. Απαιτείται η θεωρητική και ιδεολογική *αντίσταση* σε συγκεκριμένο σχηματισμό εξουσίας, ο οποίος επιβάλλει τη δημόσια ευσέβεια, τον έλεγχο και την τρομοκράτηση της σκέψης για το θείο και, κατ' επέκταση, για τις εγκόσμιες αυθεντίες που το εκφράζουν και αντλούν την εξουσία τους από αυτή την εκπροσώπηση.

Αυτό αδυνατεί ή δεν επιθυμεί να κατανοήσει η φιλελεύθερη επιταγή της εν γένει ελευθερίας λόγου που καταλήγει σε αδιέξοδα όταν της ζητηθεί να θέσει κριτήρια λογοκρισίας, παίρνοντας στα σοβαρά το θέμα (και τις ιδέες). Πρέπει να είμαστε εναντίον συγκεκριμένων φορέων εξουσίας που έχουν συμφέρον να φιμώσουν

ορισμένους λόγους και καλλιτεχνικές δημιουργίες σε ορισμένο πεδίο. Και αυτό κάνουν όσοι έχουν λόγους να ανθίστανται. Με άλλα λόγια, η ουσία της βλασφημίας και της απαγόρευσής της είναι η κοινωνική πάλη μεταξύ ασύμμετρων κοινωνικών δυνάμεων.

Η βλασφημία έχει ως σημεία αναφοράς το Θεό και το Δίκαιο που ρυθμίζει (περιορίζει) τις κοινωνικές πρακτικές γύρω από την πίστη. Ανάμεσα στο Θεό και στο Δίκαιο έχουμε κοινωνικές ομάδες που επιθυμούν να διατηρήσουν τον έλεγχο σε ένα πεδίο εξουσίας. Μια από τις στρατηγικές που χρησιμοποιούν είναι η καταστολή λόγων, καλλιτεχνικών εκφράσεων και εν γένει πρακτικών που αμφισβητούν τη δόμηση του πεδίου αυτού, με επικρίσεις, ειρωνείες και άλλες «ασέβειες». Και όταν το επιτυγχάνουν καρπώνονται τα συμβολικά πλεονεκτήματα επιβεβαίωσης της εξουσίας εκείνου που καταφέρνει να επιβάλλει τη σιωπή στους αντιπάλους του.⁵⁰

Βιβλιογραφία

Δημούλης, Δημήτρης. «Βλασφημία, μια φεουδαρχική επιβίωση στο θρησκευόμενο κράτος», σε Π. Νταρτβέλ κ. ά., *Δικαίωμα στη βλασφημία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 2000: 15-49.

Ζιώγας, Γιώργος κ.ά. (επιμ.). *Όψεις λογοκρισίας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Νεφέλη, 2008.

Θεοδόσης, Γεράσιμος. *Η ελευθερία της τέχνης*. Αθήνα: Καστανιώτης, 2000.

Μανιτάκης, Αντώνης, Τάκης, Ανδρέας (επιμ.). *Τρομοκρατία και δικαιώματα*. Από την ασφάλεια του κράτους στην ανασφάλεια δικαίου, Σαββάλας, Αθήνα, 2004.

Νταρτβέλ, Πατρύς κ. ά. (επιμ.). *Δικαίωμα στη βλασφημία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 2000.

Πανέλλα, Μάρκο. Η βλασφημία στην Ιταλία, σε Νταρτβέλ, Πατρύς κ. ά.. *Δικαίωμα στη βλασφημία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 2000: 106-116.

Παπαδημητρίου, Γιώργος. *Η ελευθερία της τέχνης και το Σύνταγμα* (2006). <http://www.gpapadimitriou.gr/publications/gnomodotiseis/gnomo08.html>.

Τάκης, Ανδρέας. *Για την ελευθερία της τέχνης*. Αθήνα: Σαββάλας, 2008.

Τσακουράκης, Σταύρος. *Θρησκεία κατά τέχνης*. Αθήνα: Πόλις, 2006.

Χριστόπουλος, Δημήτρης. «Το απρόσφορο της ποινικοποίησης της βλασφημίας. Για τις αντιδράσεις μουσουλμανικού κόσμου για τα δανικά σκίτσα». *Η Αυγή*, 24-2-2006.

Χριστόπουλος, Δημήτρης. «Το τεντωμένο σχοινί της τρομοκρατίας και των δικαιωμάτων», *Θέσεις*, τ. 78, 2002: 11-24.

Alivizatos, Nicos. "Art and religious beliefs: the limits of liberalism". In Venice Commission. *Tackling blasphemy, insult and hatred in a democratic society*.

Strasbourg: Council of Europe, 2008: 255-258.

CHARIM, Isolde. „Das totalitäre Spiel. Wenn Religion zum Medium der Auseinandersetzung wird“. In Baatz, Ursula et al. *Bilderstreit 2006. Pressefreiheit? Blasphemie? Globale Politik?* Wien: Picus, 2007.

Dworkin, Ronald. “The Right to Ridicule”. *New York Review of Books*, 53, 23-3-2006.

Grimm, Dieter. “Após a disputa em torno das caricaturas. Precisamos de um novo balanço entre liberdade de imprensa e proteção à religião? In Leite, George Salomão, Sarlet, Ingo Wolfgang. *Direitos fundamentais e Estado constitucional*. Coimbra: Coimbra editora, 2009: 176-189.

Isensee, Josef. “Blasphemie im Koordinatensystem des säkularen Staates”. In Isensee, Josef. *Religionsbeschimpfung. Der rechtliche Schutz des Heiligen*. Berlin: Duncker & Humblot, 2007: 105-139.

Lawton, David. *Blasphemy*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1993.

Lenhard, Philipp. „Blasphemie und Alltag. Deutsche Staatsanwälte verfolgen Religionsbeleidiger“. *konkret*, 2, 2006: 21.

Levy, Leonard. *Blasphemy. Verbal offense against the Sacred, from Moses to Salman Rushdie*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1995.

Passavant, Paul. *No Escape. Freedom of Speech ant the Paradox of Rights*, New York: New York University Press, 2002.

Pawlik, Michael. „Der strafrechtliche Schutz des Heiligen“. In Isensee, Josef. *Religionsbeschimpfung. Der rechtliche Schutz des Heiligen*. Berlin: Duncker & Humblot, 2007: 31-61.

Perrière, Andréas von Arnauld de la. „Grundrechtsfreiheit zur Gotteslästterung?“ In Isensee, Josef. *Religionsbeschimpfung. Der rechtliche Schutz des Heiligen*. Berlin: Duncker & Humblot, 2007: 63-104.

Pieroth, Bodo, Schlink, Bernhard. *Grundrechte. Staatsrecht II*. Müller: Heidelberg, 2008.

Plate, S. Brent. *Blasphemy. Art that offends*. London: Black Dog, 2006.

Rigaux, François. “La liberté d’expression et ses limites”. *Revue trimestrielle des droits de l’homme*, 1995: 408-410.

Rothenburg, Walter Claudius. “Direito à blasfêmia”. *Boletim Informativo IBEC*, n. 1, 2006, p. 14-16. <http://www.ibec.inf.br/boletim2006.pdf>.

Sarafianos, Dimitris. “Blasphemy in the Greek orthodox legal tradition”. In Venice

Commission. *Tackling blasphemy, insult and hatred in a democratic society*. Strasbourg: Council of Europe, 2008: 287-292.

Schilling, Werner. *Gotteslästerung strafbar?* München: Claudius Verlag, 1966.

Tsapogas, Michael. "Blasphemy and justice in a Greek orthodox context". In Venice Commission. *Tackling blasphemy, insult and hatred in a democratic society*. Strasbourg: Council of Europe, 2008: 293-299.

Venice Commission. *Tackling blasphemy, insult and hatred in a democratic society*. Strasbourg: Council of Europe, 2008.

1 <http://e-rooster.gr/07/2006/306>.

2 http://en.wikipedia.org/wiki/Jyllands-Posten_Muhammad_cartoons.

3 http://en.wikipedia.org/wiki/The_Satanic_Verses_controversy.

4 <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=137279>.

5 <http://www.thetearsofthings.net/archives/lanonaora.jpg>.

6 <http://www.marciax.art.br/mxObra.asp?sMenu=1&sObra=13>.

7 Συλλογή «βλάσφημων» έργων τέχνης με ενδιαφέρουσες αναλύσεις περί του θέματος σε Plate, 2006.

8 Venice Commission, 2008.

9 Τσακυράκης, 2006:187-214 (207).

10 Τσακυράκης, 2006: 187-214.

11 Παπαδημητρίου, 2006.

12 Το υποκειμενικό κριτήριο προτείνει ο Τσακυράκης, 2006: 218-219.

13 Pieroth/Schlink, 2008: 153, Θεοδόσης, 2000.

14 Η υπόθεση ενέπνευσε μια σημαντική συλλογική έκδοση που εμπεριέχει αναλυτικό κατάλογο των περιπτώσεων λογοκρισίας στην Ελλάδα, Ζιώγας κ.ά., 2008.

15 [http://en.wikipedia.org/wiki/Fitna_\(film\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Fitna_(film)).

16 Handyside vs. Ηνωμένο Βασίλειο, 7-12-1976, αρ. 49. <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=695376&portal=hbk&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649>. Βλ. παρομοίως *Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts*, v. 93, 266 (289), <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv093266.html>.

17 Charim, 2007: 25.

18 Βλ. τη νομοθεσία και πρακτική περί βλασφημίας στην Ευρώπη σε Venice Commission, 2008: 61-248. Βλ. επίσης Νταρτβέλ κ.ά, 2000 και την ιστορική ανασκόπηση σε Levy, 1995.

19 Venice Commission, 2008: 193-198.

20 Art. 40.6.1.i: “The publication or utterance of blasphemous, seditious, or indecent matter is an offence which shall be punishable in accordance with law”. Art. 44.1: “The State acknowledges that the homage of public worship is due to Almighty God. It shall hold His Name in reverence, and shall respect and honor religion” (http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ei00000_.html).

21 [http://www.irishstatutebook.ie/plweb/cgi/fastweb?state_id=1238311054&view=ag-view&numhitsfound=1&query_rule=%28%28\\$query3%29%29%3Alegtitle&query3=Defamation%20act&docid=27527&docdb=Acts&dbname=Acts&dbname=SI&sorting=none&operator=and&TemplateName=predoc.tmpl&setCookie=1](http://www.irishstatutebook.ie/plweb/cgi/fastweb?state_id=1238311054&view=ag-view&numhitsfound=1&query_rule=%28%28$query3%29%29%3Alegtitle&query3=Defamation%20act&docid=27527&docdb=Acts&dbname=Acts&dbname=SI&sorting=none&operator=and&TemplateName=predoc.tmpl&setCookie=1).

22 *Supreme Court, Corway vs. Independent Newspapers (Ireland) Ltd*, 1999, σε Venice Commission, 2008: 91, 199. eliminando a referęizar spapers (Ireland) Ltd, 1999, citada em: te posicionamento da Comiss 13

23 *High Court, Ex parte Choudhury*, 9-4-1990. Μετάφραση της απόφασης σε Νταρτβέλ κ.ά., 2000: 132-139.

24 “The offences of blasphemy and blasphemous libel under the common law of England and Wales are abolished”. http://www.opsi.gov.uk/acts/acts2008/ukpga_20080004_en_17#pt12-llg154.

25 Πανέλλα, 2000.

26 *Corte costituzionale*, απόφαση 508 της 20-11-2000. <http://www.giurcost.org/decisioni/2000/0508s-00.html>.

27 Venice Comission, 2008: 74, 76.

28 Απόφαση *Wingrove vs. Ηνωμένου Βασιλείου* της 25-11-1996. <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbk&action=html&highlight=Wingrove&sessionId=21367018&skin=hudoc-en>.

29 Alivizatos, 2008: 255-258.

30 Schilling, 1966: 110-115, 157-178, Perrière, 2007: 74, Grimm, 2009: 177, 186.

31 Βλ. κριτικές παρατηρήσεις σε Pawlik, 2007: 40-46.

32 *Exposição de motivos do Código Penal brasileiro* (4-11-1940), αρ. 68 (<http://www.diariodasleis.com.br/busca/exiblink.php?numlink=1-96-15-1940-12-07-2848-CP>).

33 Το σκεπτικό της απόφασης παρατίθεται σε Levy, 1995: 514-515.

34 Sarafianos, 2008: 292.

35 Βιβλιογραφία σε Schilling, 1966: 118-120, Pawlik, 2007: 34. Βλ. πρόσφατα Δημούλη, 2000: 24-28, Sarafianos, 2008: 292, Tsapogas, 2008: 294-296.

36 Tsapogas, 2008: 298.

37 Plate, 2006, Ζιώγας κ.ά., 2008.

38 Dworkin, 2006, Rothenburg, 2006.

39 Otto-Preminger-Institut, 20-9-1994, αρ. 56, *Revue trimestrielle des droits de l'homme*, 1995: 464.

40 Η απόφαση συγχέει τη λειτουργία των συνταγματικών δικαιωμάτων ως επιταγών αποχής του κράτους από τη σφαίρα ελευθερίας του ατόμου με την υποχρέωση του κράτους να επέμβει στα δικαιώματα τρίτων που ενοχλούν άλλους φορείς δικαιωμάτων. Το Δικαστήριο μετέτρεψε τη θρησκευτική ελευθερία των καθολικών σε υποχρέωση των μη καθολικών να τη σέβονται υπό την απειλή κρατικής τιμωρίας, προβαίνοντας σε πλήρη αντιστροφή του ρόλου του κράτους και των ιδιωτών. Βλ. σχετικά Rigaux, 1995: 408-410.

41 Lenhard, 2006: 21.

42 Pawlik, 2007: 56, Perrière, 2007: 75, Isensee, 2007: 119.

43 Χριστόπουλος, 2006, Δημούλης, 2000: 42-45.

44 Χριστόπουλος, 2002, Μανιτάκης, Τάκης (επιμ.), 2004.

45 *Supreme Court*, Joseph Burstyn Inc. v. Wilson, 343 U.S. 495 (<http://supreme.justia.com/us/343/495/case.html>). Για το περιεχόμενο της ταινίας βλ. <http://www.imdb.com/title/tt0040092>.

46 *Supreme Court*, Joseph Burstyn Inc. v. Wilson, 343 U.S. 505 (<http://supreme.justia.com/us/343/495/case.html>).

47 Βλ. την αποδομητική για τον φιλελευθερισμό ανάλυση σε Passavant, 2002.

48 Σε διάσημη απόφασή του, το Supreme Court αναφέρει: «η ορθή ανάγνωση (του δικαιώματος της ελευθερίας λόγου – σημείωση των συγγραφέων) επιτρέπει την εύλογη ρύθμιση των δραστηριοτήτων που συνδέονται με το λόγο σε επιμελώς προσδιορισμένες περιστάσεις» (Tinker et al. v. Des Moines 393 U.S. 506). Η επισήμανση δείχνει το άτοπο του απόλυτου φιλελευθερισμού, αλλά και την έλλειψη βούλησης του δικαστηρίου να ορίσει τι είναι εύλογο και ποιες οι περιστάσεις της λογοκρισίας.

49 Rothenburg, 2006: 16, Isensee, 2007: 116, Sarafianos, 2008: 292.

50 Lawton, 1993: 45-46.

[Κλείσιμο παραθύρου](#)